

**“DEVON-U LUG‘OTIT TURK” VA UNDAGI ADABIY PARCHALAR
TADQIQI HAQIDA
ОБ ИЗУЧЕНИИ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТЮРК» И ЛИТЕРАТУРНЫХ
ЧАСТЕЙ В НЕМ**

ABOUT STUDYING “DEVON-U LUGOTIT TURK” AND LITERARY PARTS IN IT

**Berdiyev Xusan
Xolnazarovich¹**

1.- Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand, O‘zbekiston.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada filologik tahlil tarixining o‘ziga xos jihatlari lingvistik poetika masalalari aspektida yoritib berilgan. “Devon-u lug‘otit turk” asarining lingvopoetika tarixini o‘rganishdagi muhim o‘rni dalillar asosida ko‘rsatib berilishiga harakat qilingan. Asar materiallarining tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ahamiyatli tomonlari qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: poetika ilmi tarixi, “Devon-u lug‘otit turk”, adabiy parchalar, filologik tahlil.

**Berdiyev Xusan
Xolnazarovich**

Filologiya fanlari
boyicha falsafa
doktori, dotsent
Samarqand,
Iqtisodiyot va
pedagogika
universiteti
Samarqand kampusi
dotsenti

Annotatsiya. В данной научной статье освещаются специфические аспекты истории филологического анализа в аспекте вопросов лингвистической поэтики. Была сделана попытка обосновать важную роль работы “Девону лугатит турк” в изучении истории лингвопоэтики. Отмечены значимые для лингвистики и литературоведения аспекты материалов работы.

Ключевые слова: история поэтической науки, “Девону лугатит турк”, литературные отрывки, филологический анализ.

Abstract. Particular features of history of philological analysis are discussed in the aspect of lingvopoetic issues in this article. The importance of studying history of lingvopoetics of “Devon-u lug‘otit turk” is proved on the basis of facts. Lisnificance of this work (is undeslined), especialiy for lingvistics and literary studies is underlined.

Key words: history of poetics “Devon-u lug‘otit turk”, literary abstracts phylological analysis.

Kirish. Akad. A.N.Kononovning «Mahmud Koshg‘ariy va uning «Devon-u lug‘otit turk» asari» maqolasida takidlanishicha, O.Pritsakning hisoblab chiqishiga qaraganda, Mahmud Koshg‘ariy taxminan 1029 - va 1038-yillari orasida tug‘ilgan, «Devon» ustidagi ishni esa, 1072 - yilda boshlab, 1078 - yilda tugatgan.

Maqolada «Mahmud Koshg‘ariyning qoraxoniy zodagonlarining oliy toifasiga mansub ekanligini quyidagi faktlar ham tasdiqlaydi», deb muallif asardan olingan malumotlarni keltiradi:

1. «Bobomiz, deb yozadi MK - somoniylerden turk yerlarini tortib olgan o‘sha amirdir; uni xamir (yani amir) Tekin deb ataganlar» (BA, I, 112-bet; SM, 1, 136-bet).

2. MK asar boshlarida o‘zi to‘g‘risida so‘zlab, o‘zining eng eski turkiy qabilalariga mansub bo‘lganini bildiradi (BA, 1, 4-bet; SM, 1, 44-bet).

«Devon»ni tuzishdan ilgari lingvistik, tarixiy va etnografik materialni yig‘ish bo‘yicha ko‘p yillik ish amalga oshirilgani tabiiydir.

S.Mutallibovning «Devon-u lug‘otit turk» va uning tarjimasini maqolasida «Devon»da so‘zlarning lug‘at manosi izohlangan va u so‘zlarning yasallishiga doir malumotlar berila borgan. Shuning uchun bu asarda so‘zlar izohi zamirida u davr tili fonetikasi, morfologiyasi va leksikasiga doir mukammal qoidalar ham yuzaga kelgan»ligi ta’kidlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma'lum bo'ladiki, «Devon-u lug'otit turk» lingvistik manba sifatida fanda nihoyatda noyob asar hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, u adabiyotshunoslik uchun ham boy va qimmatli materiallar manbaidir.

Ma'lumki, XI asrning muhim yodgorligi "Devon-u lug'otit turk"dagi adabiy parchalarning umumturkiy adabiyot, shuningdek, o'zbek she'riyatining keyingi taraqqiyot va takomil bosqichiga bo'lgan ulkan ta'siri shubhasizdir. Mazkur she'rlarning janriy xususiyatlari va adabiy tasnifi borasidagi ilmiy tajriba ilk bor prof. A.Fitrat tomonidan amalga oshirilgan. Ammo u zamonaviy filologiya nuqtai nazaridan davom ettirilishi lozim [1, 118]. Buning uchun esa, eng avvalo, asarda keltirilgan she'rlarning alohida nashrini amalga oshirmoq zarur. Negaki, hozirgi ilmda bu she'rlarning miqdori haqidagi ma'lumotlarning o'zi ham bir xil emas. Shu bilan bir qatorda, ulardan faqat ikkitasi – "Alp Er To'nga marsiyasi" va "Qish bilan Yoz munozarasi" gina o'quvchilarga yaqindan tanish bo'lib, boshqa ko'plab namunalar nazardan chetda qolmoqda. Vaholanki, prof.A.Hayitmetov e'tirof etganidek, bu to'rtliklar bilan chuqurroq tanishish, muallifning qator ta'kidlari unda keltirilgan she'riy misollarning hammasi ham xalq og'zaki ijodi namunasi emasligini ko'rsatadi. Ularning ko'plari ayrim avtorlarning, professional shoirlarning asarlaridir. Bu esa, bizda, turkiy xalqlarda yozma adabiyot XI asrdan ancha oldin paydo bo'lgan deyish uchun asos beradi".

XI asrda yashagan mashhur qomusiy olim, turkshunoslik ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir Mahmud ibn ul-Husayn Muhammadil Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asari mukammal ma'lumotlarga boyligi jihatidan ilm-fanning ko'pgina sohalari uchun muhim manba hisoblanadi.

Ma'lumki, "Devon-u lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") turli xalqlar, qabila-urug'larning urf-odatlarini, hayot tarzi, ular yashagan hududlar, shuningdek, ularning tili, tildagi o'sha davrga xos fonetik, leksik, morfologik va dialektal xususiyatlarni aks ettiruvchi materiallarni o'zida mujassam etgan. Shu bilan bir qatorda, asarda XI asr muhitidagi ijtimoiy-siyosiy hayot to'g'risidagi voqealarga oid badiiy matnlar - she'rlar ham o'rin olgan bo'lib, ular falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, intim va voqeband lirikaning betakror namunalari.

Ikki asosiy bo'lim – muqaddima va lug'at qismidan iborat mazkur asar qomusiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega. Bu jihatdan, ayniqsa, lug'at qismida so'z va so'z birikmalari izohi uchun foydalanilgan hikmatli so'z, qo'shiq kabi adabiy-badiiy parchalarning ko'pgina namunalarini keltirib o'tgan. Tadqiqotlarda e'tirof etilishicha, "Devon-u lug'otit turk"da 242 ta adabiy parcha keltirilgan bo'lib, ular o'sha davrda el orasida mashhur bo'lgan dostonlar, marsiyalar, mehnat va muhabbat, tabiat tasviri, yurt manzaralari, qahramonlik, ovchilik to'g'risidagi xalq qo'shiqlaridir. Shuningdek, asarda ikki yuzdan ortiq maqoldan ham foydalanilgan [2, 73].

Mashhur tilshunos "Devon-u lug'otit turk"ning tarjimoni va nashrga

tayyorlovchi S.M.Mutallibov ta'kidlaganidek, devondagi adabiy parchalar va muallifning ular haqidagi uqtirishlari Mahmud Koshg'ariyning adabiy asarlar bilan ham qiziqqanini, adabiy asarlarni ham diqqat bilan o'rganganini isbotlaydi. Mahmud Koshg'ariy devonda yo'l-yo'lakay bo'lsa ham, ba'zan vazn haqida, ba'zan adabiy janrlar haqida, ba'zan istiora, tashbih va boshqa she'riy xususiyatlar haqida ma'lumotlar beradi. Bu xil faktlar she'riy asarlarga doir qoidalar boshlang'ich holda bo'lsa ham, o'sha davrlardayoq yuzaga kelganidan darak beradi. [3, 23]

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda mavzu talabidan kelib chiqqan holda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tasniflash metodlaridan fodalaniladi. Tarixiy, zamonaviy manbalar materiallari tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi paytda, "Devon-u lug'otit turk"da keltirilgan she'riy parchalar oliy o'quv yurtlari va o'rta maktab darsliklariga kiritilgan. Ammo mazkur parchalarda qo'llanilgan she'riy san'atlar haqida fikrlar bildirilmagan. Bu holat ularni badiiy san'atkorlik nuqtai nazaridan tadqiq etish imkonini beradi.

"Devon-u lug'otit turk"dagi she'riy parchalar ko'pgina olimlar diqqatini o'ziga tortgan edi. Xususan, ularning vazni chuqur tekshirilgan. Ko'pchilik olimlarning e'tiroficha, ular, asosan, barmoq vaznida yozilgan. Tadqiqotchi T.Ganjiy ular orasida aruzda ham yozilgan ayrim parchalar mavjudligini ko'rsatsa, olima I.V.Stebleva ularning deyarli barchasini aruz vazniga ham uyg'un deydi. N.Mallayev esa ularda aruz va barmoq namunalari mavjudligi holda keyingisining ustun mavqeda ekanligini ta'kidlaydi: "...ayrim she'rlarning yozma adabiyotga (u hollarda Mahmud Koshg'ariy ko'pincha "shoir so'zi budir" deb ta'kidlaydi, ayni chog'da bu so'zlarda "donolar bunday deydi", degan ma'no yotishini ham unutmaylik) mansubligi va aruzda bitilganini (aruz turkiy poeziyaga singishib ketgan edi) e'tiborga olish bilan birga, nazarimizda, ko'pchilik she'rlar og'zaki poeziyaga mansub bo'lib, turkiy xalqlar she'riyatining tug'ma vazni – barmoqda ekanini ta'kidlash lozim".

"Devon-u lug'otit turk"dagi she'rlar qaynoq hayotning badiiy tasvirlari sifatida taassurot uyg'otadi. Zero, har qanday davrda yaratilgan "she'r – jonli vujud, u yozilmaydi, faqat yaratiladi" [4, 99].

Ularning badiiy xususiyatlariga kelganda shuni aytish lozimki, "Devon-u lug'otit turk" she'rlari "ravonligi, musiqiyli va jo'shqinligi" bilan ajralib turadi. Bu yerda yana bir narsani yodda tutish kerakki, ayrim olimlar to'g'ri ko'rsatganiday "Devon-u lug'otit turk" faqat og'zaki ijod namunasi emas, balki, ayni paytda, unda yozma adabiyot namunalari ham mavjuddir. Shunga ko'ra, E.Rustamov "Ta'kidlash joizki, Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk"ida keltirilgan ko'pgina she'riy parchalar yetarli ma'lumotga hamda she'rlar to'qishda katta malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan yozilgan", deb ko'rsatgan edi". [5, 33]

I.V.Steblevaning yuqoridagi fikri masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, shuni aytish mumkinki, "prof. H.Ne'matovning ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi bo'g'inlarni xohlaganda cho'zib, xohlaganda qisqa talaffuz qilaverish

mumkin, bu soʻzning maʼnosiga taʼsir qilmaydi. Shu jihatiga koʻra oʻzbek tili aruz uchun juda qulay”. [6, 52]

Kuzatishlardan maʼlum boʻlishicha, “Devon-u lugʻotit turk”dan oʻrin olgan sheʼriy parchalar badiiy mukammalligi bilan alohida ajralib turadi. Masalaning yana bir tomoni shundaki, “Devon-u lugʻotit turk”da muallif keltirilgan sheʼriy parchalarning biri Aʼsha degan tarixiy shaxs qalamiga mansubligini taʼkidlab oʻtadi (151-b.). Albatta, bu ham namunalarning maʼlum qismi yozma adabiyotga tegishli ekanini koʻrsatadi.

Sheʼrlarning mavzu koʻlami haqida A.Hayitmetov shunday degan edi: “Bu toʻrtliklardan koʻrinishicha, qadim turkiy xalqlar poeziyasida didaktika juda katta oʻrin tutgan. Bu urugʻchilik jamiyati xususiyati bilan, unda otalarning mavqei baland boʻlganligi bilan bogʻlansa kerak. Keyinroq, urugʻchiik yemirila boshlashi bilan bunday poeziyaning mavqei ham kamaya borgan. Bu traditsiyadan xabardor ijod ahllari esa bu masalada orqaga ketishdan bolib, shu xilda toʻrtliklarni toʻqishgan. XI-XII asrlardan boshlab esa, bu traditsiyalar yanada rivojlanib, endi fors-tojik poeziyasidagi didaktik traditsiyalarga ham asoslana boshlagan. Xullas, Yusuf Xos Hojib, Navoiy, Maxtumquli kabi zabardast shoirlarning ijodidagi didaktika oʻz ildizlari bilan qadim turkiy traditsiyalarga bogʻanadi...”. [7, 50]

“Devon-u lugʻotit turk”dagi sheʼrlar nafaqat keyingi, balki oʻtmish adabiyotimizning hamma davrlariga aloqador. “Qutadgʻu bilig” toʻrtliklarida xalq toʻrtliklarining kuchli taʼsiri koʻrinadi. Buni, xususan, Mahmud Koshgʻariyning “Devon-u lugʻotit turk” asarida keltirilgan toʻrtliklar bilan muqoyasa qilish natijasida koʻrish mumkin. Mahmud Koshgʻariydagi toʻrtliklarning koʻpi xalq ogʻzaki ijodining namunasi boʻlib, asosan, barmoq vaznidadir. Qofiyalanish prinsiplariga koʻra murabba, koʻpincha, yozma adabiyotdagi ruboiy shaklini eslatuvchi a-a-b-a, a-a-a-a shakliga ega, shuningdek, boshqa koʻrinishlari ham mavjud. Agar bu shakllarning juda ustunligini eʼtiborga olsak “Qutadgʻu bilig” toʻrtliklarining zamini turkiy xalqlar ogʻzaki ijodida ekanligiga shubha qolmaydi. Faqat shakliy xususiyatlarigina emas, toʻrtliklarning gʻoyaviy yoʻnalishi, mazmun xususiyatlari, badiyatida ham shunday yaqinlik kuzatiladi. Chunki toʻrtlik shakli turkiy xalqlar poeziyasidagi eng qadimiy shakllardandir” [8, 32] , - deydi B.Toʻxliiev.

Xulosa va takliflar. Asarda keltirilgan sheʼrlar nafaqat mavzu va gʻoyasi, balki badiiy xususiyatlariga koʻra ham rang-barangdir. Ushbu sheʼrlar koʻzdan kechirilganda, ular badiiy jihatdan mukammal namunalar sifatida namoyon boʻlishi, binobarin, turli sheʼriy sanʼatlarni oʻzida mujassam etganligi kuzatiladi.

“Rangsiz tasviriy sanʼat, ohangsiz muzika boʻlmaganidek, tilsiz adabiyot ham boʻlmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq ularning hammasi adabiyotda til orqali roʻyobga chiqariladi” [9, 5].

“Har qanday badiiy san’atning zamirida til materiali yotishi jihatidan uning badiiy san’at vazifasini o’tashida ushbu materialning quyidagi imkoniyatlari ishga solinadi:

1. So’zning to’g’ri va ko’chma ma’no imkoniyatlari.
2. So’zning shakliy imkoniyatlari.
3. So’zlarning o’zaro qo’shilish imkoniyatlari.
4. So’zning takrorlanishi imkoniyatlari.
5. Alifbo sirasidagi ba’zi harflarning shakliy-simvolik imkoniyatlari.
6. Fonetik-orfoepik imkoniyatlari” [10, 67].

Shu bilan bir qatorda, badiiy san’atlarga xos bo’lgan morfemik, morfologik, sintaktik xususiyatlar ham borki, ularni nazardan chetda qoldirish mumkin emas. Zero, badiiy san’atlar qo’llanilgan namunalar matnlar bo’lib, kommunikativ xususiyatlar aynan ko’rsatilgan jihatlar orqali yuzaga chiqadi.

Xullas, “Devon-u lug’otit turk”da keltirilgan parchalarda qo’llangan she’riy san’atlarni lingvopoetik nuqtai nazardan o’rganish quyidagi dastlabki xulosalarga olib keladi:

1. She’riy san’atlar tahlilini, bizningcha, “Devon-u lug’otit turk”dan boshlash maqsadga muvofiq, chunki shundagina ularning paydo bo’lishi va shakllanishi, ilk namunalari lisoniy tarkibi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

2. She’riy san’atlar trop va sintaktik figuralarni vujudga keltirish seleksiya (paradigmatika) va biriktirish (sintagmatika)ning o’zaro uzviy bog’langan holatlari uyg’unligiga asoslanadi.

3. Har qanday lisoniy belgi kabi she’riy san’atlarni ham ifoda, mazmun va funksiya planlarining mushtarakligi nuqtai nazaridan o’rganish maqsadga muvofiq ko’rinadi.

Lingvopoetika o’zaro g’oyat uzoqlashib ketgan turli fanlar (tilshunoslik, she’rshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika, badiiy asar tili va sh.k.)ni yakqalam qiladi va bu bilan u o’zini mumtoz filologiyaning yaxlitligini ta’minlaydigan muhim vosita sifatida namoyon qiladi. Bunga esa matnning filologik tahlili asosidagina erishish mumkin.

“Bugungi adabiyotshunoslik tadqiq etayotgan badiiy san’atlar klassik adabiyotda shakllangan. Biroq bu keyingi davr adabiyotida badiiy san’atlarning yangi namunalari vujudga kelmadi, degani emas. Aksincha, hayot, adabiyot dialektik harakatda ekan, zamondosh shoirlarimiz yaratayotgan va qo’llayotgan **yangi badiiy vositalarni topish, xarakterlash va baholash** bugunga adabiyot nazariyasi ilmi tadqiqotchilari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir”. [11, 90-91]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boltaboev H. “Devonu lug’otit turk”dagi manzum parchalarning adabiy tasnifi // Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o’rni (Xalqaro konferentsiya materiallari), Samarqand, 2002.

2. Aliev A., Sodiqov Q. O’zbek adabiy tili tarixidan (o’quv qo’llanma). – T.,

1994.

3. Mutallibov S.M. XI asrning buyuk filologlari va ularning noyob asarlari (so'z boshi). Devonu lug'otit turk. I tom. – T., 1960.
4. Botirxon Akramov. Olamning butunligi. – T., 1988.
5. To'hliev B. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”i va ayrim janrlar takomili (masnaviy, to'rtlik, qasida). – T., 2004.
6. Afoqova N. Bir she'rning vazni xususida // Mohiyata intilgan olim (prof. H.G'. Ne'matovga bag'ishlangan maxsus to'plam). 2001.
7. Hayitmetov A. Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan. – T.: Fan, 1970.
8. Sharafiddinov O. Adabiyot tildan boshlanadi // O'zAS, 1986, 5-sentabr.
9. To'lanova N. Badiiy san'atlarning yaratilishida til vositalarining o'rni. // O'TA, 2003, №1, 67-bet.
10. Afoqova N. Abdulla Oripov lirikasi badiiy san'atlar. – B., 1994.